

Szeszlerné Göndör Márta

Életrajz

A Muzsika c. folyóirat 47. évfolyamának 1. száma (2004. január) az alábbi nekrológból búcsúzott Göndör Mártától:

„Hegedűművész. 1919. augusztus 14-én született Sátoraljaújhelyen. Hegedűtanulmányait szülővárosában és Sárospatakon kezdte Szabó Ernőnél, majd 1934 és 1937 között a budapesti Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán Koncz János és Zathureczky Ede osztályában hegedűt, Waldbauer Imrétől és Weiner Leótól kamarazenét tanult. 1939-től 1944-ig az OMIKE Zenekar tagja, 1945-től az Állami Hangversenyzenekar (korábban Székesfővárosi Zenekar) hegedűse, 1979-től nyugalomba vonulásáig szólamvezetője. Számptalan zenekari hangverseny és rádiós szereplés mellett vonósnégyesben és alkalmi kamaraegyüttesekben is fellépett. 2003 novemberében, életének 85. esztendejében hunyt el.”

A Grünwald ág ősei 1740 körül, Wiener-Neustadt [Bécsújhely] felől jöttek kelet felé. A család szétszéledt, az apai nagyapám és unokatestvére, Grünwald Lajos bácsi jött le Sátoraljaújhelyre. Amikor a származást firtatták [lásd: zsidótörvények Magyarországon], mert ha nem tudott valaki 60 évre visszamenően magyar ősoket felmutatni, azt megölték a nácik, akkor Lajos bácsi segített a felkutatásukban.

Apai nagyapámról, Göndör Grünwald Jakabról, aki korán meghalt, semmit nem tudok. Ő magyarosította a nevünket Grünwaldról Göndörré. Az apai nagymamám, született Heimovics Regina, kicsi, törékeny, nagyon aranyos, falusi parasztasszony volt. Sokáig élt. Nagyapám korai halála miatt hamar özvegy lett. Amikor előzvegyült, hozzámehetett az ugyancsak előzvegyült Baumanhoz, a bádogoshoz, mert az én születésem után már mint Bauman néni járt hozzánk. Lehetett a Baumannak egy lánya, Bauman Ida, akiről nem tudom, hogy közös gyermekük volt-e, de amikor faluról bejöttek Sátoraljaújhelyre, akkor látogatták a nagymamát. Sátoraljaújhelyen a Jusztuc utca 6-ban egy kis szoba-konyhás lakásból járt hozzánk a nagymama, és mindig zacskóval vitte a maradékot a macskáknak és a szegényeknek.

A nagymama kóser volt, szigorúan kóser háztartást vezetett. Hozzánk is mindig jött, és ellenőrizte a konyhát, ami nagyon idegesítette anyámat: tejes asztal, húsos asztal, és az edények is külön kezelésben részesültek [lásd: kóser háztartás; étkezési törvények]. A nagyanyámnak mindig járt némán a szája, és én nem tudtam, hogy mit mond, de azt gondolom, hogy imákat mormolhatott. Az sem tudom, hogy értette-e, amit mond, mert olvasni életemben nem láttam, szemüvege nem volt. Szombatoként fehér gallérral, fekete ruhában és parókában ment a zsinagógába. De ő egy ortodoxabb zsinagógába járhatott, mert sosem találkoztunk. Az 1920-as években a sátoraljaújhelyi zsidó népkonyhának lett a szakácsnője. Valamikor az 1940-es években halt meg.

Az anyai nagyapámról, Friedrich Vilmosról semmi emlékem nincs, meghalt már az én születésem előtt. Csak a fényképét láttam, és azt láttam rajta, hogy ez egy városi ember, aki nem is egészen

tanulatlan, mert anyám tanultságán is nyoma van. Az ő taníttatása már a szülőkre is fényt vet, hogy azok már olvasó és művelődő emberek voltak. Arról azonban meséltek, hogy volt egy nagyon kedvelt kávéházféléje Sátoraljaújhelyen, ahol játszani, kártyázni, dominózni is lehetett. Anyai nagymamám, Blumenfeld Fáni nagyon elegáns és szép asszony volt. Igazán róla sincsenek emlékeim. Születésemkor már nagyon beteg volt, nálunk lakott, állandóan feküdt, nem tudta ellátni magát. Nem sokkal később 1919-ben vagy 1920-ban rákban meg is halt.

Apám, Göndör Herman 1883-ban Lövőn született [Lövé, később: Nyírlövő Szabolcs vm.-ben lévő kisközség, 1910-ben 700 főnyi lakossal. – A szerk.]. Nagyon vonzó ember volt, a zsidó iskola gyöngye, akit csak egyszer kellett beíratni, a többi már ment magától. Gimnáziumba vitték, ahol már a butább gyerekeket tanította ebédért. Novemberben az egyik tanítványának az anyukája megkérdezte tőle, hogy miért nem vesz még kabátot, mire ő azt felelte, hogy mert nincsen. Ez a „nincsen” elkísérte az állatorvosi főiskolán is, mert ott az albérleti szobában lavórból kellett mosakodni, de a víz, amit este beleeresztett, reggelre fagyott volt. Végigjárta a Budapesti Állatorvosi Főiskolát úgy, hogy a Budai-hegyekben nem járt. Nem került arra sor, hogy a Budai-hegyekben kiránduljon. Tanítania kellett.

Ha beteg állathoz hívták, sose kérdezte, hogy lesz-e pénz vagy nem lesz, hanem ellátta az állatot, ha kellett éjszaka is, és ha hoztak neki járművet, akkor ment még falura is. Belelépett a csizmába, bricseszbe, ment, és sokszor úgy jött haza, hogy kilépett a ruháiból, és a kádba bedobálta, a bolhák meg ottmaradtak a víz tetején, mert bolhás volt az állat és az istálló. Mindig ment, olyan nem volt, hogy ő nem ment, legfeljebb a trombózis után, mert akkor már nem mert biciklizni. Ilyenkor megkérdezte a tüneteket és – minthogy telefon nem volt – fölírta, hogy valószínűség szerint mi a baja az állatnak. Elmagyarázta a technikát, hogy hogyan kell beadni a port, amit ő adott.

Édesapa olvasó ember volt, előfizette a „Magyar Hírlap”-ot, befűzte őt a könyvkiadó is, mert külön vásárlás nélkül rendszeresen küldte neki a könyveket [A „Magyar Hírlap” 1891-ben alapított liberális politikai napilap, 1926-tól lényegében az akkor betiltott „Világ” című szabadelvű politikai napilap jelent meg a továbbiakban „Magyar Hírlap” címmel. – A szerk.]. Amikor Laci bátyám már nagyobb gimnazista volt, hallottam őket beszélgetni regényekről, a magyar nyelvről, az irodalomról. Én nagyon szerettem az ő beszélgetésükből azt hallani, hogy mik érdeklik őket, és azt hiszem, hogy beoltottak engem is az irodalom iránti szeretettel. 1944-ben elvitték Auschwitzba, ahol rögtön a gázba küldték.

Apámnak volt egy testvére, Szerén, aki Mikóházán [Zemplén vm.-ben lévő kisközség, 1910-ben 600, 1920-ban nem közel 700 főnyi lakossal. – A szerk.] egy termékkereskedőhöz ment feleségül. Egy lányuk született.

Anyámék öten voltak testvérek: négy lány és egy fiú. A legidősebb lány, Friedrich Terézia valamikor az 1880-as évek elején született. Teru mama olyan volt nekem, mint a nagyanyám. Tünetényes, kedves, művelt asszony volt, akit szívből szerettem. Egy kézimunka-üzletben némi pliszírozással [Pliszírozás – női ruhát berakással lát el. – A szerk.] tartotta fenn magát, és a hatalmas pliszéasztalt használtuk pingpongozásra. Ott a lakásán is hagyott minket randalírozni. Férjhez ment, három fia született: Dr. Radó György ügyvéd lett Edelényben [Nagyközség volt Borsod, Gömör, Kishont vm.-ben, 2800 főnyi lakossal. – A szerk.]. Radó István és Radó László. Györgyöt és Istvánt 1944-ben deportálták, nem jöttek vissza, Auschwitzban megölték őket. László

Laci bátyámmal Palesztinába ment, így megmenekült. Később Kanadában, Vancouverben telepedett le.

Friedrich Rozália férjhez ment Moskovitz Menyhérthez, aki nagyon jó nevű ügyvéd volt. Rózi néni és a férje, a Moskovitz Menyus másod-unokatestvérek voltak, gyerek nem lett, nem volt diploma sem, mert Menyus bácsit az összes magyar egyetemről kizárták ügyvédsége előtt. Amikor visszajött az orosz fogságból, már magyar vasutas egyenruhában jött illegálisan, mert a levett vörös forradalom [lásd: Tanácsköztársaság] után egy megbélyegzettnek, akit az egyetemről kizártak szabadszájúsága és nézetei miatt, annak itt nem volt hely. Előnyösebb volt az elcsatolt Beregszászon [lásd: trianoni békeszerződés] Friedrich Jóskához, a nagybácsihoz menni. Ott megszerette Friedrich Rozáliát, aki kicsit idősebb volt nála, és feleségül vette. Beregszászra költöztek, ahol nyilván csehszlovák diplomával lett ügyvéd. A Moskovitz rendkívül vonzó férfiszépség, egy nagyon kellemes jelenség volt. Nagyon jó közönséget vonzott iroda volt. Később kikeresztelkedtek, és Pozsonyban éltek, ahol engem is sokszor vendégül láttak. Nagyon kedves asszony volt, sokszor szépítette meg gyermekkoromat a meséivel. Nagyon sokat utaztak a világban: Párizsban meg Olaszországban és még sok más helyen is.

Friedrich József, a középső gyerek Beregszászon mozit vezetett. Megnősült, két lánya született: Anna, aki már meghalt és Erzsébet, aki Debrecenben él. Nehéz időkben Erzsébet segített nekem, és hálás vagyok érte, de ma már nem tartjuk a kapcsolatot. Ő a deportálása folytán anyagilag nagyon komoly pénzbeli támogatást kap.

Friedrich Ilona sokak szerint szép volt, meglehetősen kétes életet élt, állítólag szeretett kurválkodni. Férjhez ment, de gyermeke sosem született.

Édesanyám, Friedrich Olga volt a legfiatalabb lány. 1891-ben Sátoraljaújhelyen született egy valamivel polgáriasultabb család gyermekeként, mint apám. 52 születésnapját élhette meg, a többi már nem. 1944-ben elvitték Auschwitzba, ahol senki sem látta, mert valószínűleg rögtön a gázba vitték. Anyám olyan bájos volt, olyan természetes és tehetséges, hogy az elmondhatatlan. Hegedült, cimbalmozott és énekelt is. Ez a tünemény a hegedűjével egy cigányprímástól tanult, mert hegedűtanár akkoriban még nem volt. Az anyám tudott kottát olvasni, megtanulta azt is. A négy polgárit [lásd: polgári iskola1] befejezte, és aztán a felsőbb lányiskolába is elküldték Aradra [lásd: leányiskolák], hogy ott tanuljon tovább. De anyukámnak ez nem hiányzott, mert ő maradt a természet gyermeke, nagyon eleven és nagyon sokszínű. Rendkívül kreatív is volt, olyan magyarperzsa szőnyegetek produkált, amik megtévesztésig hasonlítottak az eredeti perzsák színeire. Megrendelte a Preis és Szemsző cégnél a színeket és a fonalat. A színmintákat úgy adta meg, hogy a kék az acélszürke-kék, a piros az nem piros, hanem terrakotta, a sárga pedig mustársárga legyen. Nagyon szépen színezett. Anyám megalapozta a szőnyeget, aztán alkalmazott csomózólányokat. De nem üzletre készítette. Egyről biztosan tudom, hogy elajándékozta a háziornosnak, mert orvos orvostól nem fogadott el pénzt, ezért 18 év után adott neki ajándékba egy nagy ebédlőszőnyeget, egy selyemperzsát, amiből egy kis darab nálam máig megmaradt. Amikor volt pénze, megrendelte a fonalat, ha elfogyott, akkor abbahagyta. Amikor újra lett pénz, folytatta. Volt kerek szövőgépünk. Megtanulta a kesztyűvarrást és a batikolást is. Minden kézimunkát.

Én ismertem otthonról egy festményt, amit anyám festett. Gyerekként azt hittem, hogy az apám a szántóvető parasztember a képen. Egyszer azonban voltam a debreceni Déry Múzeumban, és

láttam, hogy az a kép Munkácsy-kép. Anyám lemásolta. Gyönyörű matyó babát is készített, ami teljesen híven tükrözte a mezőkövesdi népművészetet. A két ágy találkozásánál ült mindig az a matyó baba, de játszani nem lehetett vele. Nekem nem készített soha babát! Az volt az óriási élményem, amikor a beregszászi Friedrich Jóska felesége és a lánya átutaztak [Sátoralja]Újhelyen, mert volt nekik Debrecenben vagy valahol a környékén egy nagynénijük, akit látogattak. Ilyenkor megálltak nálunk. Valahol a zöldhatáron jöttek át. [Beregszász a trianoni békeszerződés után az Első Csehszlovák Köztársasághoz került. – A szerk.] A Friedrich Jóska nem tudott átjönni, de a nők átjöttek parasztszekéren, pedig nem volt meg a magyar állampolgárságuk. És akkor ismerkedtem meg a babával és a baba ruhatárával. Egy kislány tulajdona volt, és nem akartam visszaadni. Mondtam, hogy ne vigyék el a babát és a baba ruhatárát, maradjon nekem, mert nekem ilyen soha nem volt, nekem nem vettek babát.

Anyu nagyon jó előadó is volt, nagyon jól utánczolt. Ha hazajött a piacról, nem kellett megmondania, hogy kivel találkozott, csak elkezdett az illető hangján beszélni, eljátszotta, hogy mit mondott, és mi kitaláltuk. Anyám szerette a szabadságot, és nem volt okvetlenül a fegyelemnek, az engedelmességnek a követője. Egy kicsit svihák volt anyám. És lehet, hogy még csinált is valamiből pénzt, mert honnan vett volna a bátyámnak, Lacinak sítalpat, ha nem pénzért?! Laci ő támogatta burkoltan. Hogy honnan csinálta? Mert libára nem volt pénze, és jelentette: „Nem tudok libát venni, mert vége van a havi kosztpénznek.” S akkor apám azt mondta: „Nincs pénz, nincs pénz”. Aztán anyu utánanézett az éjszaka csendjében, hogy tényleg nincs-e pénz az apu zsebében vagy a kabátjában, és ha talált, akkor lopott.

Annyira elbűvölő volt, hogy elbűvölte a szüreten lévőket is, ahol apám is dolgozott, és rögtön beleszeretett. A szüret után, 1912. november 10-én volt az esküvőjük. Nagyon gyorsan ment, mert a szüret sem szokott szeptember előtt lenni. Nem is volt ez egy jól megalapozott házasság szerintem, de sokáig tartott. 1913. szeptember 2-án felsírt a bátyám, Laci.

Lacinak nem volt gyerekkorából apaélménye, hiszen születése után nem sokkal az apánkat behívták katonai szolgálatra. Az első világháború alatt a tüzérségnél szolgált a lovak mellett mint állatorvos. Amikor 1918-ban visszatért a háborúból, egyszer csak lett egy apja, aki szigorú volt és rosszkedvű, és nem sokkal később, 1919-ben ráadásaként megszülettem én is. Akkor még rosszabb lett Lacinak, mert akkor ott volt egy kölyök, aki neki nem hiányzott.

Laci nagyon jó tanuló volt, kitűnőek voltak a dolgozatai. Már hetedik osztályban pályázott a Kazinczy-körbe, amikor a nyolcadik osztályos Nagy Bélával osztottan nyerték el a díjat. A dolgozat címe az volt, hogy „Természetszemlélet a magyar irodalomban”. Nagy Béla később Zeneakadémiára került, majd Böszörményi Nagy Bélaként kitűnő muzsikus lett, és 1956-ban távozott az országból [Böszörményi Nagy Béla a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola tanára volt, 1956 után az USA-ban élt. – A szerk.]. Lacinak 1926-ban volt bár micvája, ahol a Zev nevet kapta, de én nem voltam ott, mert én zsinagógában nem nagyon fordultam elő. Lacinak kellett tanulni, járt hozzá egy tanító, aki betanította a héber szöveget. Nem a jelenlétemben történt, nem siettem oda kíváncsiskodni. Kapott új ruhát meg ajándékot is. A bár micvá apám szemében még nem nagykorúsította Lacit, nagy pofonokat, szíjjal verést kapott később is, ha tanulás helyett focizni vagy játszani ment.

Laci érettségiző volt, amikor Szent Ágoston művének elemzésével Kazinczy-köri díjnyertes lett. A piaristák felküldték Pestre irodalmi tanulmányi versenyre, amit az 1913-ban születettek között

Jékely Zoltán [1913–1982, költő, elbeszélő, műfordító. – A szerk.] nyert meg, akivel összeismerkedtek, és Jékely haláláig tartott a barátságuk, levelezésük. Laci kérésére bevitettem a levelezésüket a Petőfi Irodalmi Múzeumba, ami azért fájdalmas, mert Laci sosem lett nagy irodalmár, pedig nagyon szeretett volna az lenni. Leérettségizett, majd a debreceni jogi egyetemen volt hallgató és karpaszományos katona. Első évfolyamos volt, amikor zsidóverésen vett részt, őt verték, de ő is ütött, visszaütött. Ezt nem vették jó néven, hogy egy zsidó visszaüt. Atléta volt, nagyon jó eredményekkel. Ő tartotta az egyetemi rekordot 100 méteres síkfutásban. Az MVSC [Miskolci Vasutas Sport Club] színeiben észak-magyarországi bajnok is volt. 1935-ben befejezte az egyetemet, ledoktorált.

Laci apám akaratából lakatosinasként dolgozott, de zsidóztak, ő meg verekedett. És amikor verekedett a segéddel, aki zsidózott, akkor a mester kitiltotta. S akkor érezte, hogy nemcsak jogásznak nem kell, de lakatosnak se kell, ő meg úgymint író akart lenni, újságíró és kommentátor. Az igazság bajnoka akart lenni. Erre pedig itt nem volt mód, tehát meglovagolta a zsidóságot, hogy meneküljön a zsidótörvény [lásd: zsidótörvények Magyarországon] elől.

1939-ben elment Bulgáriába vonattal. Azt hiszem, illegálisan jutott el bolgár hajóval Haifáig. De Haifán nem köthetett ki az illegálisan érkezett hajó, hanem csónakokra rakták őket, és azzal merészkedtek be az angol fennhatóság alatt álló palesztinok lakta területre. De lőtték őket! A Saar Hanegev kibucba került, ahol doktorátussal dolgozott, még rendőr is volt. A kibucélet nagyon tetszett neki, de visszautasították a kibuc tagsági kérelmét. Ebben az időben az észak-afrikai Rommel ellen önkéntes katonákat toborzott a 8. brit hadsereg, ide jelentkezett Laci is. [Erwin Rommel (1891–1944) az észak-afrikai német csapatok, az ún. Afrikakorps parancsnoka volt. 1942 őszén a 8. brit hadsereg El-Alameinnél visszavonulásra kényszerítette az Afrika-hadtestet. Az afrikai hadszíntéren ez a csata hozta el a döntő fordulatot. – A szerk.] A győzelem után, aki megfelelt, mint a bátyám is, azt elvitték tiszti iskolába, Angliába. Itt megtanulta az angol nyelvet. Amikor vége lett a háborúnak, úgy döntött, hogy mégsem lesz katonatiszt, le akart szerelni. Ivott és gyógyszerezték, így könnyű volt leszereltetnie magát. Londonban kereste a magyarok társaságát, itt ismerkedett meg Ilonával is, aki nagyon beleszeretett.

1946-ban Laci elhagyva Ilonát, az angolok által kapott útlevéllel elment Brazíliába, ahová –otthagyva lakását, állását – utánament Ilona is. 1948-ban Laci haza akart jönni, mert a feleségével ellentétben az ő kérelmét a kanadai tartózkodási engedélyért visszautasították, így egyedül maradt Brazíliában. Egy állás lehetősége is fölmerült Magyarországon, nemzetközi jog tanításához kerestek tanárt. Laci nagyon szerette volna ezt az állást. Az útlevele bárhová érvényes volt, kivéve az orosz megszállás alatt lévő területeket, minthogy az angolok által kiképzett katona volt, így Magyarországra sem. 1948-ban már nem mint angol katona kapott útlevelet, hanem Brazíliából jött mint gyémántcsiszoló. A hűn áhított állásból azonban itt semmi sem lett, de kapott egy külkereskedelmi tisztviselőiséget, és lefordította a 6:3 című könyvet magyarról angolra. [1953. november 25-én a londoni Wembley-stadionban a magyar futballcsapat 6:3-ra legyőzte az angolokat. – A szerk.] Először a külkereskedelemben dolgozott, majd az állandó fenyegetések miatt – folyamatosan angoloknak való kémkedéssel gyanúsították – azt otthagyva, elkerült az Egyesült Államokba betanított gyári munkásnak. Ez már nem nagyon tetszett neki.

Aztán Sztálin halála után [1953] volt egy kis enyhülés, akkor a színházi világba került, és a Színművészeti Szövetség könyvtárosa lett. Előadásokat is járt tartani Shakespeare koráról a

Shakespeare darabokhoz. Ilona Kanadából táviratozott Lacinak 1956-ban, hogy „szeretlek és várlak”. Lacinak elege volt 1948-tól 1956-ig gyanúsítotttnak lenni, hogy ő egy kém, és már értelmiségi foglalkozású sem volt. Amikor kapott úti engedélyt a sétahajóra Bécsbe 1956 szeptemberében, még visszajött. 1956 novemberében, miután visszajöttek az oroszok [lásd: 1956-os forradalom], akkor újra elment Bécsbe. Ott menedéket kért mint „szabadságharcos”. Menekülttáborba került, ahonnan felvette a kapcsolatot a kanadai nagykövetséggel. Ott Ilona hűségesen várta. Gyereket akartak, de Ilona nagy fájdalmára sosem lett. Az utolsó állása Torontóban volt, ahol az egyetemen tanította a könyvtári kategorizálás gépi útját. Hozott egy nyomtatványt, amiben a torontói egyetem köszönetet mond a tiszteletbeli professzor Göndör Lászlónak, aki sosem volt egyetemi tanár, csak könyvtáros. 1989-ben hazalátogatott. Mindig is itt szeretett volna meghalni, ez így is történt. A bérelt lakásban egyszerűen elaludt.

Én az első világháború után születtem 1919 augusztusában, apám frontról való visszatérése után 9-10 hónappal. Sátoraljaújhelyen a Fő utca 10-ben laktunk. A Fő utca 10. egy hosszú udvarú, kétemeletes, két lépcsőházas épület volt, ahol a lakók vegyes vallásúak voltak. A földszinten volt fürdőszobás lakás meg olyan szegénylakás is, ahol csak szoba-konyha volt. A házunkban volt vezetékes víz, villany. Kályhában fűtöttünk. A mi lakásunkban volt cserépkályha és vaskályha. Három szobánk volt: az elsőben éltük az életet, azt fűtöttük télen, a második volt a reprezentatív szoba, amiben nagyon ízléses, nem politúros, hanem pácolt diófa ebédlő volt. A felső részen voltak porcelánok, mert teáscsészéből és kis kávéscsészéből volt szerviz, de a kredenc alját, ami telifával volt [azaz nem üveges volt], azt lomtárként használtuk.

Úri családok laktak az első fronton, az első lépcsőházban, ahol zongora is volt az emeleten az első lakásban, a hátsó lakásban meg egy szakállas zsidó lakott, aki szikeszt [lásd: sátor (szuká)] is állított. A fáskamrák előtt volt egy szabad tér, az volt a magaslati pontja a hosszú udvarnak, ahol labdázni lehetett. A másik házból egy nagyon szép lombos fa is átnyúlt, és attól olyan hangulatos lett ott fönt, mert kaptunk lombot, és át is lehetett mászni a kerítésen. A négykerekű biciklit innen fentről elindítva meghajtottuk, aztán nekivágtunk a Fő utca 10. vaskapujának, amitől senkinek és semminek nem történt baja, de nagyon érdekes volt, hogy bumm, odavágódnak. Ez a közös játék a társadalmi különbségeket némileg feloldotta.

Körülbelül húsz hónapos lehettem, amikor megkaptam az orbáncot [Vörös foltokkal, magas lázzal járó fertőzőes heveny bőrgyulladás. – A szerk.]. Az orbáncból próbáltak gyógyítani az akkor meglévő gyógyszerekkel, de ebből hiányzott még a penicillin, és nem ment le a lázam, és egyre soványabb voltam [A penicillin tömeggyártása 1940-ben kezdődött meg az Egyesült Államokban. – A szerk.]. Aztán az orvosok azt mondták, hogy többet nem tudnak értem tenni, rajtam már csak az ima segíthet. Erre kötöttek valami üzletet: húsz vagy ötven aranykoronáért eladtak a Weisz családnak. „Weisz anyukának” és „Weisz apukának” kellett szólítanom őket. Posztókereskedésük volt, rőfösök voltak, nagyon szép szövetekkel. Az eladásra azért volt szükség, mert úgy tartották, hogy ha az Isten meg akar valakit büntetni valamiért, ha „új” családba kerül, megmenekülhet. Eladtak engem a Weisz családnak, hogy átejtsék az Istent [Ez feltehetően annak egy változata, hogy amikor valaki súlyos betegségben szenved, annak új nevet szoktak adni. A hagyomány szerint a név nem pusztán azonosításra szolgál, hanem az egyes ember esszenciáját is tartalmazza, így ha új nevet kap, ezzel a lelke/személyisége is megváltozik. Ezt láthatjuk Jákob bibliai történetében is, aki miután megívta harcát az angyallal, a Jiszráél nevet kapta. A Talmudban több helyen is olvashatunk a név és viselőjének a kapcsolatáról. A betegségből való

felgyógyulással kapcsolatban a következőt találjuk: "Azt mondta Rabbi Jichák: Négy dolog változtatja meg az emberre kirótt ítéletet: a jótékonyság, az ima, a név megváltoztatása és a cselekedetek megváltoztatása" (Ros Hásáná 16b). A név megváltoztatását egyesek a bűn vezeklésének tekintik, ami által az ember megtisztulhat. Egy másik vélekedés szerint, ezzel megteveszthetik a halál angyalát, aki az embert neve alapján keresi. Ezzel függhet össze a gyermek más családnál való elhelyezése is, ami szintén összezavarja az őt elragadni kívánó angyalt. Az új névvel mintegy új életet is kap az illető, ezért többnyire a Chájim (élet), a Bráchá (áldás) vagy a Ráfáél (Isten, a gyógyító) nevet szokták választani. – A szerk.]

A társadalmi élet a mostani Vörös Ökörben zajlott, az volt a város vigadója – a zenekaros néma mozinak és a vendégtársulatnak is az előadóterme –, a kispiac és a Molnár utca között, egy kis utcában. A Vörös Ökör, azt hiszem, kocsmá volt, ahová bejártak a parasztok, akik árulni jöttek, és aztán beültek enni-inni. Ez a Vörös Ökör egy nagy, háromtagú épület volt. A Fő utca felé kétemeletes modern, erkélyes lakásokkal, ahol volt ügyvéd, orvos és úri üzletek: cipő, divatáru tükrös kirakattal. Amikor jöttek a vendéglovak lefelé a Petőfi utcán, a hegyről, neki is szaladtak a tükrös kirakatnak, mert látták, hogy szembe is jön egy olyan, mint ők. Ott hallottam Zathureczky Edét [1903–1959, hegedűművész. 1929-től a Zeneművészeti Főiskola tanára, majd igazgatója. 1957-től az USA-ban élt. – A szerk.] és Bécsi Lászlót, ami számomra nagy élmény volt.

Mellette volt a Diana-kert a fürdővel. A Diana-fürdő kisvárosi liget volt, és ott a szerelmesek is szerettek a fák között, bokrok között egy kicsit hűsölni vagy melegedni. A fürdőben volt masszírozónő, manikűr, pedikűr, és amikor anyám elment oda, akkor utána mindig azt mondta, hogy megint megújult. Emlékeim szerint én ott egy kicsit teniszeztem. Akkor nekem is jutott még valahonnan egy teniszütő. Anyám adott arra, hogy mi sportoljunk, jött velünk titokban is.

A gyerekek nem érezték a társadalmi határt, legfeljebb az úri emberek nem érintkeztek a zsidókkal. De jártunk a korcsolyapályára, ahol volt melegedő, és a pályán is találkoztunk [az ismerősökkel]. Ez egy fellocsolt pálya volt. Ha elég hideg volt, akkor fellocsolták vízzel, és az megfagyott. A jégpályánál volt egy zászló, ami jelezte, hogy nyitva van-e vagy nincs a pálya, mert ha túl hideg volt, akkor nem volt nyitva. Mínusz 28 fokos hidegben nem volt nyitva a jégpálya. Nyáron pedig fölfestették teniszpályának. Nyáron a Bodrogra jártunk fürdeni.

A némamozi [azaz némafilm] idején jártunk moziba, jöttek a színészek, a Mágán Miskát adták. Engem is elvittek oda, aztán az anyám hegedűjével játszottam, és jelentettem, hogy „kimondta nekem”, amit a Mágán Miska énekelt. Kerestek nekem gyorsan valakit, aki taníthatna. Felkapták a fejüket, na, ezt a gyereket valamire taníttatni fogjuk, ami nem általános, mert akkor megoldódik egy zsidó gyereknek a pályája. Ajándék nekem, hogy hegedülhettem. És a jógyerekséget jelentette a szülők felé. Illetve az apám volt erre nagyon hiú, és akarta, hogy legyek valaki. Hat év körül lehettem ekkor. Ez az istenáldotta tehetség, olyan útleveél volt, ami a kaszthatárokat el tudta mosni. Volt egy rendőrtiszt, a „rendőr főhadnagy úr”, akit egyáltalán nem zavart, hogy én gyerek vagyok. Vagy a tábornok, a nyugdíjas ezredes, aki készített nekem egy nagyon szép hangú háromnegyedes hegedűt. Még egy fenséges asszony is volt partnerem, aki nagyon szerette a Kreisler „Bécsi capricció”-t [Fritz Kreisler (1875–1962) – osztrák hegedűművész és zeneszerző, népszerű hegedűművek és átiratok szerzője. – A szerk.]. A fenséges asszony, Habsburg Frigyes főherceg lánya volt, Habsburg fenség [Frigyes főherceg I. Ferenc király (1792–1835) Károly nevű öccsének volt a leszármazottja. – A szerk.].

Zsidó elemibe jártam. Tanítókra emlékszem. Feldman Mózesre, aki nagyon humoros és jó kedélyű, színjátszós ember volt. Mindent tanított, osztálytanító volt. Láncki Adélra, aki Landesmanból lett Láncki. Hogy ő milyen kitűnő pedagógus volt! Ő volt az osztályfőnök. És nem annyira zsidó volt a pregnáns tulajdonságuk, hanem hogy tehetségesek. Tehetségesek és konstruktívak voltak. Például én sokszor vittem új füzetet, és a tanító néni észrevette. „Sosem látom a folytatását, mindig új a füzetet.” 6 fillér volt egy füzet, és amikor nem tetszett nekem a régi, akkor vettem egy újat, hogy ne legyen nyoma az előzményeknek. Hát a tanító néni ezt nem kedvelte. Egyszer elmentünk Láncki Adél tanárnővel és az osztállyal Széphalomra [Kazinczy Ferenc háza található itt és egy kis mauzóleum. – A szerk.] kirándulni, ami három kilométer gyalog, az pedig egy elemistának nem kevés. A szüleim nem vették észre, hogy kinőttem a cipőmet. Visszajönni már nem tudtam, mert nagyon bedagadt a lábam. És akkor a tanító néni előreküldött egy fiút, hogy hozzon nekem egy nagyobb cipőt vagy egy szandált, ami nem szoros. Anyám nem vette észre, hogy szorít már engem? Nem vették észre a szegénységtől, hogy nekem már kellene nagyobb cipő. Hazafelé Széphalomról, aztán a fiú elém jött egy nagy cipővel, és akkor a Láncki Adél néni szólt, hogy „aztán majd adjatok ennek a gyerekeknek valamit a szolgálatért”.

A házmesternének nagyon sok apától volt sok gyereke. Ez is olyan érdekes volt. Nekem volt jogom – meg lehetőségem – arra, hogy bejárjak a polgárba magántanulóként. És amikor úgy éreztem, hogy valamihez kell a tanár, akkor bemehettem órára, és amihez nem kellett a tanár, arra nem mentem be. Ebben a sokapás családban volt egy lány, egy utcagyerek, akit én elkezdtem tanítani arra, amit én tudtam, mert mindig rosszul felelt. És elkezdtem etetni őt úgy, hogy azt mondtam otthon, hogy én nem tudok korán reggel vajás kenyeret enni, adják ide nekem a tízórait mellé, és majd megeszem, amíg ott vagyok az iskolában. Ez arra volt jó, hogy odaadtam neki az egyik vajás kenyeret, mert én nem hiszem, hogy ő kapott vajás kenyeret vagy zsíros kenyeret, és megosztottam vele a kettőt. És megosztottam vele a tudásomat is. Amikor felelni hívták, és én éppen ott voltam az órán, a katedra mellől a tanárnő fölemelt kézzel azt mondta: „Márta, gratulálok, mert olyan jól felelt”. Tehát én már akkor tanítottam a magam kedvéből a velem utcagyerekként együtt játszóért, mert akartam tanítani, és akartam, hogy egyen.

Az iskolákba is vegyesen jártunk, mert nem mindenki járt felekezeti iskolába. Volt a zárdának iskolája, a zsidó iskola és volt az állami vegyes iskola. Keveredtünk a gyerekkorban, és nem okvetlenül váltunk külön egymástól. Vettük a jelzést, hogy a zsidóknak nagyon jól kell viselkedni, mert mi egy kicsit másodrangúak vagyunk, mi eredetileg nem ide vagyunk gyökeresítve, hanem valahonnan bevándoroltunk vagy menekültünk, vagy kergettek minket, vagy nem tudom, hogyan kerültünk ide. Nem vagyunk egyenrangúak a régen itt élőkkel. Ezt lehetett érezni, különösen Trianon után [lásd: trianoni békeszerződés], amikor az iskolában ki volt írva: „Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország. Hiszek egy Istenben, egy hazában, egy Isten örök igazságában, hiszek Magyarország feltámadásában” [lásd: az ún. „Magyar Hiszekegy”] Úgy tudom, ez minden iskolában ki volt írva. A zsidó gyerekek is megtudták, hogy itt történt valami, hogy csonka lett Magyarország, és elszakították a kétharmad részét, és ez igazságtalanság. Bekerültek ide a hazafiságnak, az idetartozásnak vagy nem egészen idetartozásnak, a megtúrtságnek a fogalmi. Elszakították az ország kétharmad részét, közöttük a magyar testvéreiket, annak is lehetnek a zsidók bűnösei, hogy ők itt vannak, a magyarokat meg elszakították. Ezt viseltük, de mindenki a sorsa meg a kultúrája meg a környezet kultúrája és állapota szerint.

A vallás nem játszott komoly szerepet az életemben. Héber imákat tanultunk, meg jártam külön zsidó vallásoktatásra is, de csak addig, amíg magántanuló nem lettem, mert onnantól kezdve sose mentem hittanra. Én végigültem gyerekként a széderestéket, apám meg végigolvasta a könyveket. Tartottuk az ünnepeket. Mi apámmal a status quo templomba [lásd: status quo hitközségek] jártunk. Anyám gyújtotta a gyertyát péntekenként [lásd: gyertyagyújtás]. Fejkendővett, csinálta a köröket a tenyerével a láng fölött, aztán betakarta az arcát, utána magában mondta az imát, nem hangosan, mert én sose hallottam. Nekem ez már akkor színjáték volt, amit minden pénteken végignézhettem, nem estem tőle áhítatba. Akkor sem volt különbség, amikor sonkát vettek vagy szalonnát, mert vettek néha, de akkor nem tányérról ettük, hanem papírtálcáról. [Azért papírtálcáról ették a tréfli sonkát és szalonnát, hogy a kóser edények ne váljanak a tréfli étellel való érintkezéstől maguk is tréflivé. – A szerk.] Anyukám onnantól kezdve, hogy a nagymama állapota már nem engedte, hogy ellenőrizze, már nem is vezetett kóser háztartást.

Szerintem velem együtt sokan érezték és gondolták, hogy nekem anyanyelvem a magyar, én nem akarok héberül imádkozni, Isten dicséretére köszönetet mondani a kenyérért, az első gyümölcsért, a fölkelésért és a lefekvésért. Emlékszem, az iskolaszolga hozott egy gyümölcsöt meg egy faágat, és meg kellett dicsérni a madarak és fák ünnepét [lásd: Tu bisvát], el kellett mondani héberül egy áldást [lásd: bróhe]. Nekem jó volt a magyar népdal. Jó volt a természet, én megdicsértem a nélkül is, ha tavasz jött. Nem szerettem a rám kényszerített héber áldásokat, a vallási béklyókat, és nem szerettem azt, amit a gyerekektől hallottam az emberről, akit felfeszítettek. Azt mondták, az az ember, Jézus, az Isten fia, akit a zsidók megöltek. Anyám erre azt mondta: „Mi nem öltünk meg senkit, aki ilyet mond, annak fordíts háttal, és ne akarj vele beszélgetni!” Azt is megkérdeztem, hogy a keresztre feszített ember felett mi van írva. Azt válaszolták, hogy „I.N.R.I., ami azt jelenti, hogy »Itt Nincs Rendes Isten«” [I. N. R. I. – Az INRI felirat a latin „Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum” („Názáreti Jézus, a zsidók királya”) név rövidítése, amit Poncius Pilátus íratott Jézus feje fölé a keresztre. Később, évszázadokon át szerepelt a felirat a keresztet ábrázoló festményeken. – A szerk.] Én nem értettem, hogy hogyan lehet az Istenről ilyen pletykákat terjeszteni. Nekem elég ebből az egész krimiből, nem kell! Ettől eredt a nem vallásosságom.

15 évesen [1934-ben] Pestre kerültem gimnáziumba, ahol egy teljesen más légkör, más társadalmi állapot, más társadalmi helyzet volt. A zene által bekerültem a felső tízezerbe. Nekem egyáltalán nem voltak szűkek a társadalmi határim.

Erzsike néni anyám másod-unokatestvére volt, született Moskovitz. Erzsike néninél 1934 szeptemberétől 1936-ig voltam kosztos gyerek, aztán szünet jött. Apám nagyon beteg lett, és nem mehettem vissza Pestre, otthon kellett maradnom [Sátoralja]Újhelyen. Apám 53 évesen vörhenyt kapott, és azt hiszem, nagyon megviselte a szívét. Betegállományból pedig nem lehetett engem Pesten tartani. Bár Erzsike néni nagyon méltányos árat szabott, mert 100 pengőt kért egy hónapra, amit anyám még le is alkudott 80-ra, és Erzsike néni úgy adott enni, mint minden lányának, én voltam a negyedik.

1936 után apa agyvérzése miatt nem jöhettem vissza Budapestre a gimnáziumba, akkor elvégeztem a négy polgári és a gimnázium közötti különbözetit. Az ötödik, hatodik osztály otthoni elvégzéséhez egy házitánítót járattak hozzám, majd levizsgáztam. A piaristáknál, ahová vizsgázni jártam, a tanárok olyan kedvesek voltak, hogy megkönnyítsék a dolgomat, 8 hetenként meghallgattak. Így negyedévente elintézettnek tekinthettük, mondjuk, a különbözeti algebrát és a latint, ami a polgáriban nem volt. Aztán az ötödik, hatodik osztálynak az anyagát is így

részletekben kérdezték ki. Kellett szóbelizni és írásbelizni is. Az írásbeli dolgozatomat elkérte Laci bátyám tanára, elolvasta, és egy barackot nyomva a fejemre, azt mondta: „Maga is egy Göndör!”

Sátoraljaújhelyen elvégeztem a két osztályt meg a különözeti két osztályt, és átkerültem Sárospatakra [Akkoriban, az 1930-as években még nagyközség státusú település Zemplén vm.-ben, 11 300 főnyi lakossal. – A szerk.]. A sárospataki hegedűtanárom rendezte a koncertet Zathureczky Edének, ahol én is ott voltam. Odamentem köszönni. A Zeneakadémián sosem mertem megközelíteni, mert ő a zsűriben volt, de persze ő minden növendéket ismert valamilyen szinten, most azonban odamentem gratulálni neki. Zathureczky nagyon örült nekem. Azt mondta: „Hát megvan! Keressük, a legjobbak között volt, miért van itt? Az Édesapjának javulást, aztán majd keressen meg engem, fel van véve!” Így lettem a Zeneművészeti Főiskola hallgatója. Ez nem volt akkor akármilyen!

A zsidótörvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon] alatt nőttem bele a diplomába. Nekem nagyon sokat adott a Zeneakadémia. Amikor népzeneből kollokváltam, a gregorián és a magyar pentaton népzene összehasonlításából, az sosem felejttem el [Gregorián énekek – latin nyelvű, egyszólamú, katolikus egyházi liturgikus énekek, I. Gergely pápa gyűjtötte össze és rendezte őket először 590 és 604 között. – A szerk.]. Amit tudtam, azt megfelelttem, amit nem, ott hallgattam. Kaptam a sűgást, de én csak nem mondtam. A harmadik visszakerdezés után Kodály Zoltán, a tanár, elkérte a leckekönyvemet [Kodály Zoltán (1882–1967): zeneszerző, népzenekutató, zenetudós. A magyar iskolai zeneoktatás úttörője. Az általa kidolgozott Kodály-módszer ma már világszerte ismert és követett példa a zenepedagógiában. 1907-től a Zeneművészeti Főiskola tanára volt. – A szerk.]. Visszaadta, és én azt láttam beleírva, kitűnő. Háromszor sem mondtam semmit! Nagyon szerettem Kodályt, és nagyon hálás vagyok, hogy találkozhattunk. A metodika tantárgy is nagyon érdekelt, és Waldbauer tanár úr vonósnégyese elbűvölt [Waldbauer Imre (1892–1952) hegedűművész és Kerpely Jenő (1885–1954) gordonkaművész által 1909-ben megalapított kvartett. A második világháború előtt a kor vezető hazai kamaraegyüttesének számított, mely kortárszenei produkciók mellett a klasszikus vonósnégyes-repertoárt is ápolta. Waldbauer Imre 1919-től a Zeneművészeti Főiskola tanára volt. 1946-ban az Egyesült Államokban telepedett le. – A szerk.]. A Zeneakadémia lehetőséget adott, hogy önként, ismétlőként diplomázzak, még egyszer járjak egy tanévet. Be is iratkozhattam, fizettem a tandíjat, de nem számoltak bele a zsidótörvény arányszámába [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Abban nem volt már rám hely, de tanulhattam, és ez nagyon fontos volt. A diplomám már a harmadik zsidótörvény után lett az enyém.

Fiatal diplomásként, amikor másodjára sem mehettem vissza Pestre, akkor én már tanítottam [Sátoralja]Újhelyen. Apámnak agyvérzése volt, az apai nagyanyám is élt még, és két beteget anyám nem győzött, akkor egy évet otthon voltam és tanítottam. Minden Waldbauer-koncertre feljöttem félárú jeggyel, volt hol aludni, még enni is adtak, és másnap visszamentem. Már pénzkereső voltam. Világvevő rádiót vettem és lisztet. Varázsszemes, Philips nagyon jó rádió volt [A varázsszem a régi, csöves rádiókon lévő, a hangolást segítő műszer, amely zölden világított. – A szerk.]. Világvevő rádió volt, így angol rádiót is lehetett hallani, csak nem volt szabad. Rengeteg szép zenét is hallgattunk. A gyerek Yehudi Menuhint is így hallottam. [Yehudi Menuhin (1916–1999) – amerikai születésű hegedűművész és karmester. Az amerikai emigrációban élő Bartókot támogatta, az ő felkérésére írta meg Bartók „Szólószonáta hegedűre” című művét (1944). – A szerk.]

Azért a háztartást én fel tudtam javítani, mert tanítványom volt a malmos gyereke, és akkor jegyre adták a lisztet, korlátozott mennyiségben, de én a tanítványom anyjától kaptam a lisztet. Így tudtunk száraztésztát csinálni, több süteményt sütni, és ez már haszon volt. Aztán a nagymama meghalt. Az 1940-es évek elején újra feljöhettek Pestre, mert apám is valamelyest felépült, és nyugdíjas lett. Tanítottam, házi koncerteztem. A Zeneakadémián szólt valaki, hogy lenne egy tanítvány, aki ugyan fizetni nem tud, de ebédet vagy nyelvoktatást adnának érte. Elmentem jelentkezni, ahol egy ragyogó szemű gyerek várt. Ez volt Kecskeméti Zsuzsa. Háromszor egy héten mentem hozzájuk, és ebédet is kaptam meg francia nyelvoktatást. Kecskeméti Zsuzsa Ferge Zsuzsa néven nagy tiszteletet keltő egyetemi tanár és akadémiai tag, valamint külföldi egyetemek vendégelőadója lett [Ferge Zsuzsa (1931) – szociológus, a hazai társadalmirétegződés-vizsgálatok megindítója, munkássága meghatározó a társadalmi egyenlőtlenségek és a szegénység kutatásában. – A szerk.]. Erzsike néniéktől elkerültem a albérletbe egy nagyon szép Duna-parti lakóházba. A Margit-hídnál volt a lakás, a személyzeti szobában laktam mint albérlő, és enni is adtak. Észrevették, hogy én nem szoktam ebédelni, csak ha lefekszem, készíték egy teát, és több reggelit ettem egy nap. Kínálgattak néha, hogy „ugyan, kóstolja meg, hogy milyen jól sikerült az étel”. És adtak egy kis adag kóstolót. Kedves öregek voltak. És miután a melegvizet nem minden nap adták, és én a hideg vizes napokon is ugyanúgy fűtültem a zuhany alatt, az öreg mindig azt mondta: „maga cuki, maga cuki”. És olyan kedvesek voltak hozzám.

A második világháború alatt kezdő művész voltam, Budapesten már tanítottam, házi koncerteken játszottam. A szüleimhez utaztam Sátoraljaújhelyre a náci megszálláskor [lásd: Magyarország német megszállása], velük vonultam gettóba. A Zeneakadémia egyik tanára, Waldbauer tanár úr, kihívatott egy diáktársamon keresztül, mert meghagytam, hogy oda még írhat nekem. Kijöttem a gettóból, de valaki följelentett, hogy levettem a csillagot [lásd: sárga csillag], és illetéktelen vagyok a városban járkálni. Leszólított egy nyilas katona vagy rendőr, igazoltattak, és bevittek a rendőrségre. A rendőrség betett egy cellába, ahol már voltak zsidók, és én nem mehettem vissza többet a gettóba. Akkor felraktak minket egy éjszakai személyvonatra, szép holdvilágnál elbúcsúztam a várostól, és megfogadtam, hogy ha túlélem, akkor én még ide visszajövök, hazajövök. Reggel már Pesten voltam, és bevittek a Keleti-pályaudvar közelében lévő toloncházba. A toloncházból nem akartak kiengedni, hanem betettek Kistarcsára [lásd: kistarcsai internálótábor] drótok mögé, munkatáborba. Bauman Ernő, aki a Bauman Ida néni fia vagy öccse lehetett, de az biztos, hogy a nagymamám második férjének volt rokona, egy időben volt velem fogoly Kistarcsán. Ő ügyvédként az irodán dolgozott, és háromszor húzta ki a nevemet a deportálandók listájáról, és helyettem más neveket írt be. Így „lekéstem” Auschwitzot.

Hamis iratokkal már [Sátoralja]Újhelyre ment a Tanár úr, ahol voltak számomra is hamis iratok. Felsőbüki Hilda álnévét kaptam. Felsőbüki Hilda Amerikába költözött, így jutott hozzá az irataihoz a Tanár úr. Azt az utasítást kaptam – mert volt két hét, amikor szabadulni lehetett a Lakatos Géza kormány alatt [1944. augusztus 19. és október 16. között volt Lakatos Géza Magyarország miniszterelnöke. „Kormányzása belpolitikailag enyhülést jelentett az előző időszakhoz képest: az adminisztrációból eltávolították a szélsőjobboldal leghírhedtebb képviselőit, a németek követeléseire ellenére biztosították a megmaradt zsidó lakosság bántatlanságát, keresztülvitték, hogy a német megszállás után letartóztatott politikusok egy részét a Gestapo szabadon engedje.” (Magyar Nagylexikon) – A szerk.], amikor én ki is szabadultam [Kistarcsáról] – hogy ne jelentkezsek a Zsidó Tanácsnál, ne legyen nyomom. Elmentem megnézni, hogy ki van otthon a Pozsonyi út 7-ben Hajdú

Jucika nevű barátnőmnél, és ott először aludtam a földön lévő drótágy helyett egy díványon a személyzeti szobában, mert az egy védett ház volt. Befogadtak a Hajdú-szülők.

A Tanár úr másnap odajött, mert valahonnan telefonáltam, persze csillag nélkül, hogy hol vagyok, és felajánlotta, hogy Hajdú Jucikát is elviszi védelembe, de ő a szülőkkel maradt. Én elmentem. A Gellért-hegyen egy pincében éltük át az 1945. február 13-ai kitörést [Ezen a napon, amely egyben Budapest ostromának a végét jelentette, próbáltak kitörni a budai Vár körüli orosz ostromgyűrűből a német és a magyar katonák. – A szerk.], ami rendkívül zajos volt. A Tanár úr úton volt éppen, mert a családjának egy másik villában volt búvóhelye, a Fillér utcában, ahonnan a háziasszony nővére és annak a jobboldali képviselő élettársa elmentek Németországba. Tehát ott is volt egy önálló villa, és ott is volt felhalmozva mindenféle ennivaló. A menekülteket elosztogatták, szétszegtogatták, és mi maradtunk a Tanár úrral meg még egy darabig Mari barátnőmmel – akit szintén menekítettek – a Gellért-hegyen. A Tanár úr éppen úton volt a két hely között az utcán, amikor február 13-án a kitörés történt, és még nagyon sokáig nem került elő, én meg nem tudtam, hol keressem.

1945-ben Felsőbüki Hildából ismét Göndör Márta lehettem. Átmentem Pestre a karóráim fejében – híd nem volt, az oroszok vittek át az óráért cserébe –, és nem tudtam, hogy hová menjek, az ostrom után kinek van még háza és lakása. Akkor láttam kiírva, hogy a Zeneművészek Szabad Szervezete már létezett a Bajza utcában [1945 februárjában alakult meg a Magyar Zeneművészek Szabad Szervezete (elnöke Kodály Zoltán volt), amely részt vett hangversenyek rendezésében, a zeneműkiadásban és a zenetanárok továbbképzésében. – A szerk.]. Arra vettem az utamat. Miután megmondtam, hogy élek, de nem tudom még, hogy hol fogok lakni, adtak nekem egy cselédszobát a hátsó lépcsőházban. Elmondtam, hogy kistarcsai fogságom alatt műveltem a földet, így azt mondták, műveljem meg a Bajza utcai kertet, és akkor megkaphatom ezt a kis, ablakos szobát, ami nekem nagyon megfelelt, és ott maradtam lakni. Oda jöttek más muzsikuskok, volt ott sok emberi találkozás, megmondták, hogy hol koncertezett már a pesti főlsszabaduláskor a Fővárosi Zenekar [A Magyar Állami Hangversenyzenekar elődjéről, a Bor Dezső által alapított Székesfővárosi Zenekarról van szó, amely 1939-ben vált hivatásos zenekarrá, miután 16 éven át (természetesen magasan képzett zenészekből álló) amatőr zenekarként működött. (A Magyar Állami Hangversenyzenekar nevet 1952-ben kapta.) – A szerk.]. Elmentem jelentkezni, és fel is vettek. A Fővárosi Zenekar majdnem magával hozta az egész OMIKE zsidó zenekarát, ami a zsidótörvények alatt a Síp utcában működött. Itt találkoztam Szeszler Tiborral. Ő elkezdett nekem udvarolni, vigyázni rám.

A férjem családja alulról jött, tanulatlanok voltak, baloldaliak és bujkálniuk kellett, mert az [a Magyar Kommunista Párt] akkor illegális mozgalom volt. Megtanulták a nehéz élet, az alacsony sors ízét. Az apjának, Szeszler Mórnak ócskavas-kereskedése volt egy félszuterén pincehelyiségben. Az Amerikai úton laktak. Tibor anyja, Herz Jolán nagy családból származott. Eredetileg tizennégyen voltak testvérek, de heten meghaltak ebből. Az egész család a háború előtt Újpesten élt, és szoros volt a kapcsolat, nagyon segítették egymást. A család a háború után került Zuglóba. Tibor bátyja végzettsége szerint talán fodrász volt, de a Fővárosi Tanácsban dolgozott a munkaügyi osztályon. Még talán ma is él. Tibor egy angyalföldi gyárban dolgozott betanított munkás, ahol volt egy amatőr kórus, és észrevették, hogy nagyon tehetséges. Pengetett egy mandolát és füttyült, úgyhogy tizenévesen elküldték a Zeneművészeti Főiskolába felvételizni klarinét szakra. De ott volt egy ragyogó másik ember, és őt vették fel. Akkor az oboista azt mondta, hogy neki jó lesz ez a kevésbé ragyogó fúvós, és felvette oboa szakra. Akkoriban nem volt oboista

Pesten, de már volt Székesfővárosi Zenekar, és nem volt oboistája. Tibor megfelelt, csak nem tudott még jól kottát olvasni, nem volt jó a technikája, de amit megszólaltatott, az elragadó volt. Tanult egy darabig, aztán el kellett mennie munkaszolgálatba.

Amikor már tudtam, hogy Waldbauerék nem maradnak Magyarországon, és már nem kellett engem menekíteni, megadtam magam Tibornak. Sokáig védekeztem ellene, mert neki törvényes felesége volt, két munkanélküli, foglalkozás nélküli szülője, egy bátyja, aki volt büntetve illegális ténykedésért, és aki később visszajött a munkaszolgálatból. És volt egy nővére, Otília, aki nem jött vissza a deportálásból, mert alig várta, hogy az utolsó kommunista begyűjtéskor kivigye a házból a nyomozót, aki őérte jött, mert Tibor, az öccse, a munkaszolgálatos szökevény, egy ajtó mögött lapult.

Tibor első felesége egy rendkívül jó karakterű asszony volt, akit én rögtön értesítettem, hogy a férje folyton rajtam lóg. Ő meg azt válaszolta, hogy ebbe ő nem tud beleszólni, mert ez a Szeszler meg az én dolgom, hogy egymással hogyan barátkozunk, de tudomásul fogja venni, mert nem szándékozik Tibort kötéllel visszatartani, ha el akar menni. Én még elhívtam a szilveszteri koncertre, hogy beszéljük ezt meg, de ő nem jött el.

1946-ban Tibor elnyert engem, de ennek ellenére én nem akartam őt férjül biztosítani magamhoz, mert még nem tudhattam, hogy kivel találkozom az életben. Úgy hozta a sors, hogy megvettem egy újságot, mert a harmadik világháború esélyeiről szólt a címlap, és én ettől rettentően féltem. Egy apróhirdetést láttam, amelyben arról írtak, hogy 8 gramm aranyért meg lehetett venni egy garzonlakást Budapesten a Nagyboldog Asszony út 6. szám alatt (ami ma Ménesi út). Nekem volt ennyi aranyam, mert apám levett fogaranyát egy borítékban elrejtették a kisházunk udvarának kőfalában egy kivehető téglá mögé. Én ezt rögtön megtaláltam, mert onnan nem lopták ki. Amit a nagybátyámék a földbe ástak, azt mind elvitték. Leöntötték vízzel a földet, így az megmutatta, hogy hol szívja be gyorsabban, hol lazább a föld, és ott rögtön kiásták. Tehát a 8 gramm arany birtokában megvettem az első lakásomat.

Tibor szüleinek volt lakása Zuglóban, itt lakott az első felesége is. A bátyja is itt foglalt el egy lakást, aki visszajött a munkaszolgálatból, Romániából. Az egyik lakás a volt feleségé lett, a testvér kapott a Párttól egy lakást, így oda vitte a családját. Tibornak választania kellett, hogy a szüleivel akar lakni vagy velem. Hát persze, hogy velem akart lenni. A kezdeti vadházasságból, az első házasság hivatalos felbontása után, 1946 végén törvényes házasok lettünk.

A háború után úgy lettem párttag, hogy érzelmileg és politikai tájékozottságom folytán már régen szívemben a baloldalhoz tartoztam. A munkásmozgalomról igen jó értelmiségiek között hallottam, és természetesen jól harmonizáltam velük, anélkül, hogy munkásmozgalmi múltam lenne. Beléptem a Magyar Kommunista Pártba. Nekem nem kellett nagyon erőlködnöm ahhoz, hogy én magyar legyek, mert nagyon sok dicséretet kaptam a magyar nyelv méltó használatáért. Népinevelő és falíújságos voltam. Magyaroknak maradtam itt! Laci bátyám kijutott arra a palesztinok lakta földre, amire a zsidók is vágytak mint hazára, és a cionisták tanították, hogy ott lesz a haza. A nagyon öntudatos zsidók cionisták voltak, és nem baloldali magyarok. Nekem jó volt a magyar falu. Egy olyan városi állatorvossal, mint az apám, akihez két uradalom is tartozott, megtudtam, milyen az uradalom hangulata, milyenek a kastélyok, az intéző, az erdész. Az egy nagyon jó társadalom volt: nem volt gyűlölködés, nem voltak lázadók az uradalmi cselédek, sokkal jobban éltek, mint a szegényparaszrok.

Tibor nagyon ügyes kezű, talpraesett, bátor, humoros, sokféle emberi tehetséggel megáldott ember volt. Szögekkel elment vidékre, cserébe ennivalót hozott masszívan, de hogy hazafelé el ne lopják, ne verekedjenek össze vele, fölmászott a tehervonat tetejére, és ott utazott. Tudott csalni, hamisítani az életért. Tibor apja korán meghalt, állítólag nagyon szeretett játszani. Halála után „megörököltük” Tibor anyukáját, a mozgalmárt. Neki a felszabadulás után rangja lett. Tibor odahozta, azt akarta, hogy velünk lakjon. 1948-ban megszületett a lányom, Zsuzsa. Klemperer Ottóval még játszottam, Bernsteinnel már nem [Otto Klemperer (1885–1973) – német karmester, a bécsi klasszikusok és Mahler műveinek kiváló tolmácsolója. 1933-tól az USA-ban élt, 1947–1950 között a budapesti Operaház vendégkarmestere. Leonard Bernstein (1918–1990) – amerikai zeneszerző, karmester. A megjegyzés Bernstein első magyarországi szereplésére utal, amely egyes források szerint 1947-ben, mások szerint 1948-ban volt. – A szerk.]

1948-ban megérkezett a bátyám, Laci, akit a kis lakásban nem volt hová lefektetni. Az egy kis garzon volt, az előszobában egy kis főzőlappal, és a fürdőszobában volt egy kád, mosdó és WC. A szomszédoknak nagyobb lakásuk volt, ahhoz tartozott egy személyzeti szoba, azt odaadták Lacinak. Én szoptattam Zsuzsát, de közben a zenekarba is kellett járni, mert a szakszervezetnek akkor még nem volt olyan hatásköre, hogy a fiatal anyát szabadságolja. Jobb arról nem beszélni, hogy nekem menni kellett a zenekarba, megszoxtattam, elláttam a gyereket, lefejtem a tejet és otthagytam, aztán a bejárónő vagy jött, vagy nem, de nekem menni kellett. Nem lehetett jogtalanul otthon maradni, azzal az indokkal, hogy nem jött időben a bejárónő. Az borzasztó volt. Nem volt akkor még telefon, hogy telefonáljak valahonnan valahová, hogy megjött-e a bejárónő. Hiánycikk lett a nagymama! A túlélők honnan vegyék a nagymamát, aki nincsen, a rokonokat, akik nincsenek, mikor csonka családok maradtak?! Hány helyen fordult elő, hogy a nagymama átvészelte a háborút a gettóban, a gyereket valahová eldugták, és később a gettóból kikerült nagymama nevelte fel. Vagy a nagymama nevelte a gyereket, mert az anya Sztálinvárost építette és párttitkár volt, nem ért rá a gyerekére [A mai Dunaújvárosról, az egykori Dunapenteléről van szó, amely 1951 és 1961 között a Sztálinváros nevet viselte, és ahol 1950-ben kezdték építeni a Dunai Vasművet. – A szerk.]. Muszáj volt dolgoznia, hogy legyen állása. A gyerekeimet úgy neveltük, ahogy lehetett. Nem volt nagymama, aki vigyázna rájuk, nem volt teljes a család. A létező nagymama egyrészt folyamatosan vakult, infarktusa is volt, tehát nem volt gyereknevelésre alkalmas.

Folyamatosan hirdettünk nagyobb lakásért, így találtunk rá a Bartók Béla úton egy kétszobás lakásra. Ez egy udvari, összkomfortos, személyzeti szobás lakás volt. Ide már költözött velünk Laci is. Jött egy bejárónő, akit szerettünk volna ott tartani, de itt sem volt elég hely. Később aztán Laci elment albérletbe, így felszabadult a cselédszoba. Tibor nem szűnt meg lakást keresni a költözésünk után sem. Amikor szabad napja volt, akkor volt olyan nap, hogy lakásnézés közben 91 emeletet járt meg. Már működött közvetítő iroda, mert a lakásközvetítőnk a Szentkirályi utcából hozta a címekeket. Így találtuk a Palánta utcai lakást. 1951-ben, már a rózsadombi új lakásba megszületett Anna. A Palánta utcában egy földszintes házban laktunk, az utca zsákutca volt, ahová bejártak ugyan az autók, de nem volt aszfaltozva. Még annyi üres telek volt, olyan falusias volt, hogy a gyerekeknek aranyéletük volt. Mindenféle családból odagyültek a gyerekek. A gyerekek hallgattak sok zenét, jártak óvodába, énekeltek, táncoltak, tehát a magyar kultúrába még az iskola előtt jól bemártódtak. Jöttek vendégek, beszélgettünk, jártuk a magyar vidéket.

A háztartási munka egy részét fizetett alkalmazott végezte. A mi háztartási alkalmazottunk még háztartási iskolába is járt a nyolc elemi után. A gyerekekre jól vigyázott, a háztartást remekül vezette: jól főzött, tisztán takarított, szépen mosott, jól vasalt. Én nem lehettem a gyerek esti fürdetője, aki leteszi éjszakára, csak akkor, ha nem volt zenekari próbám, és otthon lehettem, és megengedte nekem a háztartási alkalmazott, hogy akkor mégis én fürdethessem a gyereket. Mert az egy nagyon jó program volt.

Az Áldás utcai általános iskola, ahova jártak, nagyon szép, nívós, vegyes iskola volt. Volt olyan árnyalata, hogy a gyerekek megkülönböztették magukat, mert a táblára írták, hogy az oroszok menjenek a fenébe, de még az is családiásabb volt, mint a város. Jó volt a levegő, a természetközelség, hogy vehettünk autót, sátrat, és az 1960-as évektől mehettünk a gyerekekkel sátrazni, ami a családi életünknek a legszebb oldala volt. A múlttal nem traktáltuk a gyereket. Zsidó nevelést nem kaptak, de tudták, hogy zsidók. Zsidó ünnepeket nem tartottunk, inkább csak a munkaszüneti napokat.

1956-ban a zenekarból az jutott el hozzám, hogy aki ilyen lelkes, nagy kommunista volt, az most tűnjön el, és vonja le a következtetéseket. 1956-ban fölállítottak az akkor már Állami Hangversenyzenekarból, hogy menjek el, nem akarnak velem dolgozni. Kiosztották a személyzeti anyagokat, és ott volt egy spicli. Nem én voltam a spicli, én senkit be nem jelentettem, hogy veszítse el az állását. Ha valaki lelkes kommunista volt, az egyértelmű volt a hazaárulással. Csak egy hitvány embert lehet kitenni. De ilyen hitványságról nem tudtak. Tehát először kirúgtak, mert lelkes kommunista voltam, de végül nem rúgtak ki, mert fizetniük kellett továbbra is a béremet, mert igazi indok nem volt a kirúgásomhoz, csak nem voltam szívesen látott zenész. Ez egy óriási sérelem volt, mert aki úgy hegedült, mint én, aki Klemperernek megfelelt szólistának, az nem szorult rá, hogy másnak a helyére kerüljön. A három nagy zenekarból egyedül engem bocsátottak el. Rettenetesen sajnálom, hogy így dolgozott a párt, mert hiszen olyan szép eszmék jegyében szerettük volna a szocializmust. Úgy kerültem vissza a zenekarba, hogy bejelentették, hogy a fizetésemet kötelesek adni, mert nem lehet valakit csak azért elküldeni, mert kommunista volt, és semmilyen vádat személy szerint nem tettek ellene. 1956 után aztán már nem voltam párttag. 1956 [lásd: 1956-os forradalom] után az újjáalakulásnál néhányan nem akartak velem együtt dolgozni, nem ültek le mellém. És remegett a jelenléti ív a barátok a kezében. Ezt felülről diktálta valaki, aki nagyon tekintélyes volt. Sosem derült ki, hogy személy szerint ki indította el a kirúgásomat, én nem akartam senkin bosszút állni. Folytatódott az élet, és folytatódott a kamarazenélés. Azonkívül elismerést kaptam a zenekar vezetőségétől, hogy a szakmai munkának olyan éltetője vagyok. Öt kvartett működött, koncertezett, öt vonósnégyes a fővárosi zenekarból. Mégis nagyon sokat kvartetteztünk. Nem kellett hozzá sem származás, sem világnézet, semmi. Muzsikálni kellett házi koncerteken.

Nem voltam nagyon boldog a gyerekekkel. Nem igaz, hogy én anyaságra születtem. A gyerekeknek, mert egészségesek, szépek meg kedvesek voltak, örültem. A gyerekeim tudomásul vették, hogy nekik van, aki mos rájuk, eteti őket, vigyáz a gyerekekre. Anna járhatott egyetemre, vizsgázhatott vidéki és pesti egyetemen. Mind a két lányunk szerzett felsőfokú diplomát. Zsuzsa építész-mérnök lett, Anna tanítói oklevelet szerzett. A lányaim valamennyire megtartottak engem mint anyjukat, és vendégül láttak ebédre, eljöttek hozzám is, és örültem, hogy van családom. De nem csak öröm, kötelezettségem is volt, aminek igyekeztem eleget tenni. A gyerekek aztán önállósultak. Később a Tibor anyjával való együttélés és egyéb nehézségek miatt kaptam egy

idegösszeroppanást. Amikor Tibor elhagyott 1974-ben, a gyerekeink már diplomával, élettárral laktak velünk együtt. 1975-ben, Tibor távozása után, újra idegösszeroppanásom lett.

Anna 1973-ban férjhez ment Sz. Péterhez, de még a Palánta utcába született meg az első gyermekük, Gergely 1974-ben. Kata 1976-ban, az új lakásba költözésük után két héttel. Anna hivatalos férjével, akitől hivatalosan nincs is elválva, jó a kapcsolatom. Péter nagyon tisztességesen helytáll, komolyan kiveszi a részét a család életében. Annát a Tanítóképző Főiskoláról elcsábította a [Lauder Javne] zsidó iskola, és ő engedett a csábításnak, mert módszertani újítást remélt és váltott be. Megtanulta valamennyire a zsidó múltat, a történelmet sokkal jobban tudja, mint én, és nagyon szereti a zsidó értelmiséget, de nagyon jól használja a lehetőséget arra, hogy az egyetemes kultúrának, az egyetemes pedagógiának az élén legyen, és nagyon dicsőségesen teljesít. Mert nemcsak az iskolaalapító pénzember [Ronald Lauder] becsüli, hanem a magyar hivatalos kulturális kormányzat is nagyra becsüli, és 47 éves korában kapta meg azt az Apáczai Csere-díjat, amit mások életműért szoktak kapni a levonuláskor – ha kapnak ilyen. Úgyhogy Annát két oldalról, a hazai nemzeti kulturális élet is nagyra tartja, és természetesen a nemzetközi zsidó alapítványi hálózat is nagyra becsüli. Anna fia, Gergő nem került be középiskolába, de közrejátszottam abban, hogy egy jó nevű ütős tanítsa őt, aki megígérte, hogy felkészíti a zenei gimnáziumra. Felkészítette, de az iskola nem vette föl, erre szakácsiskolába ment, szakács lett. Kata a Gellért-hegyen olyan magabiztosan nőtt, olyan jó körülmények között, hogy őt nem érdekelte a múlt. De Kata az, aki a leginkább ismeri az életemet, és segít ő is a maga módján, szolgál, ahogy tud. Zsuzsának is két gyermeke született, Gábor 1976-ban, Júlia 1980-ban. Zsuzsa házassága is tönkrement. Az ő volt férjével a köszönésen túl semmi kapcsolatom nincs.

Az 1980-as évek második felében, Grünwald Lajos bácsi testvére, Mitch volt az, akivel a kapcsolatot Laci testvérem megteremtette akkor, amikor Torontóban megjelent egy kiadvány az észak-magyarországi zsidók deportálásáról, amiben a Göndör családról is szó van. Akkor megmondták, hogy nem minden Göndör halt meg, Amerikában is van belőlük. Összeismerkedtek vagy újraismerkedtek, és Laci megteremtette köztünk is a kapcsolatot. Mitch nagyon kedves volt. Még mielőtt Pestre jött 1987-ben, már küldött valakivel 200 dollárt (ami akkor nekünk rengeteg pénz volt), és megmutatta a társas képét, amin együtt voltak. Megmutatta, hogy melyik az én rokonom, és nekem adta azt a képet. 1988-ban jöttek először Magyarországra a harmadik feleségével, Marival, aki ugyancsak magyar. Mari és Mitch Mexikóban találkoztak, mindkettő hozott gyereket az előző házasságaiból. Egy darabig nagyon komolyan támogatták itt a családot. Legalább kétszer, de talán háromszor is voltak itt, aztán az 1990-es években megromlott a helyzet – haláleset, Los Angeles-i földrengés, betegség –, így megszakadtak a személyes találkozások. Utolsó látogatásukkor elmentek Munkácsra, ahol szeretettel fogadták őket, még ajándékot is kaptak: mindazt, ami az őseiktől megmaradt a deportálás után.

1985-től 1990-ig voltam operai kisegítő, ami nagyon jó volt nyugdíjas állásnak. Az egy újraéledés volt, hogy operairodalommal foglalkozhattam, és nagyon élveztem. A pódium után az egy másik világ volt, és nagyon szerettem. Mindent játszottam, és a végén egy bal kéz törés után már nem újították meg a szerződésemet. Azt mondta nekem a Szeszler-növendék, a zongorista meg a zenekarral foglalkozók, hogy „mindent le tudtál játszani, mindig hajlandó voltál beülni, hát mi köszönjük, hogy itt voltál”. Ez nagyon jól esett nekem. 1989 után alkalmi oktató voltam. Ha behívtak valakit katonának, vagy szülni ment egy kismama, akkor egy nyugdíjast alkalmaztak, mint például engem, a legkisebb fizetéssel.

Izrael számomra egy gyászolt kérdés. Én megértem azokat, akik a haza, az otthon vágya miatt elmentek, és elfoglalták vérrel, könnyel és hitvallással azt a földet, és megértem azt, hogy irritálja a jó érzésű embereket, hogy a zsidó pénzen nyert tudományos, technikai fölényüket úgy használják, hogy a kődobáló arabokra lőnek. Tehát a technikai fölénynek és a szervezettségnek az erejét fordítani a velük ellenséges arabok ellen nem szabad, mert nekik azt a földet meg kell hódítani, és ahhoz az emberek is hozzátartoznak. Erre azt lehet mondani, hogy de ők hiába tanítanak az arab gyerekeket is, ha az iskolájukat nem engedik látogatni az arab szülők. Hiába mondják, hogy megsegítjük nektek a termelést, és vizet fogunk nyerni a sivatagból, és megtanuljuk minden cseppjét hasznosítani, ha hátulról egy „arab tenger” lövi és utálja őket. Ez egy olyan dolog, hogy a szívemmel segíteném őket. Ezek az emberek a holokauszttól menekültek oda, és nincs más lehetőségük. A bátyám sem besorozott katonaként ment oda. Ő már kiszolgálta a magyar hazát mint katona, de ott vett részt az építésben, és ott jelentkezett a fasiszmus elleni katonai szolgálatra. Ezekről el lehet venni?! Sosem vágytam Izraelbe. Én nem vagyok cionista, és miután kommunista nevelést kaptam, én nem akartam ott a gazda szemével körülnézni. Én nem vagyok ott a gazda. Drukkolok értük, hogy legyenek gazdák, és méltók arra, hogy úgy viselkedjenek, hogy igen, itt mi vetettünk, és aratni is fogunk. Ez az ő joguk, és nem az 5000 év jogán, hanem mert meghaltak, és mert elviselték a pogromok szörnyűségét. A pogrom népének ne lenne joga hadviselésre meg háborúzásra?!